

AZƏRBAYCAN XALÇA SƏNƏTİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Mələk Zamanova,
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
sənətsünaslıq fakültəsinin magistri
E-mail: zamanmm91@gmail.com

Təbii sənətin xüsusi bir qolu olan xalçaçılıq milli mədəniyyət tariximizdə özünəməxsus yer tutur. Bu sənət növü, demək olar ki, Azərbaycan xalqının rəmzinə çevrilib. Müxtəlif elementlər və fərqli təsvirlərlə bəzədilmiş yüksək bədii dəyərlərə malik xalçalarımız yaddaşımızda əbədi həkk edilib.

Xalça sənətinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq, əsrlərin arxasında qalan uzaq keçmişdə, qədimlərdə bu sənətin izlərini görmək mümkündür. Azərbaycanda istər mövcud təsərrüfat imkanı, istərsə də təbii şərait xalçaçılığın inkişafı üçün əlverişli olub: yun parça istehsalından ötrü tükənməz mənbə sayılan qoyunçuluğun geniş yayılması, saysız-hesabsız təbii boyaqların mövcudluğu ölkəmizdə xalçaçılıq sənətinin təkmilləşməsinə lazımı şərait yaratmışdır.

Artıq məlum olduğu kimi, arxeoloji materiallar Azərbaycan xalça sənəti tarixinin çox keçmiş tarixə dayandığını sübut edir. Bu haqda kifayət qədər araşdırmalar aparılmış, müxtəlif elmi əsərlərdə geniş izahatlar verilmişdir.

Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı haqqında Herodot, Klavdi Elian, Ksenofont və başqa qədim dünya tarixçilərinin əsərlərində önəmli məlumatlara rast gəlinir. Sasanilər dövründə (III–VII əsrlər) Azərbaycanda xalça sənəti daha da inkişaf etmiş, ipəkdən, qızıl-gümüş saplardan nəfis xalçalar toxunmuşdur. Alban tarixçisi Musa Kallankatlı (VII əsr) Azərbaycanda toxunan ipək parçalar və rəngarəng xalçalar haqqında məlumat verib. Qızıl-gümüş saplarla toxunan və qaş-daşla bəzədilən xalça istehsalı XVI–XVII əsrlərdə ənənəvi xarakter almışdır. Bu cür xovsuz xalçaların əsas istehsal mərkəzləri Tabriz, Şamaxı və Bərdə şəhərləri idi. Baha başa gəldiyindən əsasən feodallar üçün hazırlanan belə xalçalar "zərbaf" adlanırdı.

Azərbaycanın xalça məmulatları və onların bədii xüsusiyyətləri haqqında orta əsrlərə aid yazılı mənbələrdə maraqlı məlumatlar yer alıb. X əsrə aid "Hüdüd əl-abm" ("Dünyanın sərhədləri") əsərində naməlum müəllif Muğanda toxunulan palaz və çullardan, Naxçıvanın zili toxunuşlu xalılarında məlumat vermiş, "Kitabi-Dədə-

Qorqud" dastanında Azərbaycanın ipək xalçaları, Əbül Üla Gəncəvi, Nizami və Xaqaninin (XII əsr) əsərlərində xovlu və xovsuz xalçalar təərrüm olunmuşdur (1).

Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə dünyanın məşhur tədqiqatçıları, tarixçiləri Azərbaycan sənətkarlığı ilə maraqlanmış, maraqlı faktlarla çıxış etmişlər. Şərqi məşhur tarixçilərindən biri olan Əbu Cəfər Məhəmməd Təbəri (839–923) özünün "Tərcümeyi-tarixi Təbəri" əsərində Azərbaycanın şimal-şərqində hicri təqvimlə 22-ci (643) ildə əla növü xalçaların istehsal olunduğunu göstərib.

X əsrin ikinci yarısına (982-ci il) aid "Hüdüd əl-abm" əsərində göstərilmişdir ki, "Muğan öz çuval və palazları, Naxçıvan, Xoy və Səlməs şəhərcikləri zili, xalça, tumanbağı və s. toxuma məmulatları ilə, Ərdəbil və Şirvan isə ipək və yundan toxunmuş rəngli parçaları ilə şöhrət qazanmışdır (2).

Lətif Kərimov hesab edirdi ki, "...Qarabağ xalçaları (xüsusilə xovsuz – ipək, cecim, vərni, kilim-palaz) və məişətdə işlənən xalça məmulatı (məfrəş, çuval, heybə və xurcun) həm bədii, həm də texniki cəhətdən yüksək səviyyədə idi. X əsrdə yaşamış əl-Müqəddəsi Bərdə şəhərini və onun məşhur bazarını təsvir edərək belə yazır: "...bu bazarda ipək və paltarlar satılır. Burada toxunan xalçaların bərabəri yoxdur" (3, səh. 4).

Şirvan, Qarabağ və Təbriz-Ərdəbil məktəblərinin orta əsrlər məhsullarının yüksək texniki və bədii keyfiyyətini nəzərə alaraq iddia etmək olar ki, həmin xalçaların bədii tərtibatında Naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkr oğlu (XII əsr), Əbdülmömin nəqqaş Şərəfşah oğlu Təbrizli (XIII əsr), Əhməd Əyyub oğlu Naxçıvanlı, Nizam Bəngir (XIV əsr), Mirəli Təbrizi və məşhur rəssam Kəmaləddin Behzadın müəllimi olan Pir Seyid Əhməd Təbrizi (XV əsr), Ağamirək, Soltan Məhəmməd və xüsusilə Sadiq bəy Əfşari (XVI əsr), Qarabağ ustalarından İsmayıl nəqqaş Ərdəbili (XVII əsr), Əvzəli Muğanlı (XVIII əsr), Nəvvab, Usta Qəmbər Qarabaği, Mir Qaffar nəqqaş, usta Rəsul, Uzun Həsən, usta Bağır, Hacı ağa, Məhəmməd Bağır (XIX əsr) və başqaları kimi görkəmli Azərbaycan sənətkarları yaxından iştirak etmişlər (3, səh. 4).

Azərbaycan xalçalarını dünya sənətinin bəzi görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində də görmək olur. Niderland rəssamı Hans Memling (1433–1494) "Məryəm körpəsi ilə" əsərində Azərbaycanın "Şirvan" xalçasını təsvir etmişdir. Bu kimi xalça təsvirləri Hans Holbeynin (1497–1543) "Səfirlər" əsərində (Gəncə-Qazax növündən olan xalça təsviri, XV əsr), Venesiya rəssamı Karlo Krivellonun (1430–1493) "Müjdə" əsərində və İntibah dövrünün başqa rəssamlarının əsərlərində görünür. Bu misallar bir də onu sübut edir ki, Azərbaycan xalçaları çox zamanlardan bəri Avropa şəhərlərində geniş yayılmışdır" (3, səh. 5).

600-dən artıq kompozisiya ilə bəzədilmiş Azərbaycan xalçaları bu əzəmətli dünyanın salnaməsidir.

Sasanilər dövründə Azərbaycanda xalça sənəti daha da inkişaf etməyə başladı. Bu zaman ipəkdən, qızıl-gümüş saplardan nəfis xalçalar toxunurdu.

Azərbaycan xalçalarının bədii, eləcə də texniki xüsusiyyətləri haqqında orta əsrlərə aid bir çox materiallar vardır; məsələn, X əsrə aid "Dünyanın sərhədləri" əsərində Muğanda toxunulan palaz və çulları, Naxçıvanın zili toxunuşlu xalıları haqqında məlumat verilir. Bu yazı-

nın müəllifi, təəssüf ki, məlum deyil.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, Nizami Gəncəvinin, Xaqaninin və digər mütəfəkkirlərin, orta əsr yazarlarının əsərlərində Azərbaycanın ipək xalçalarına aid məlumatlarla rast gəlinir. Orta əsrlərdə Azərbaycandan xarici ölkələrə ixrac edilmiş xalçalar öz incə naxış elementləri, zərif və nəfis toxunuşları ilə məşhur Avropa rəssamlarının diqqətini cəlb etməyə başlayır. Bunu onların rəsm əsərlərində də görmək mümkündür.

XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanın Şəki, Bakı, Quba, Qarabağ, İrəvan, Gəncə, Naxçıvan, Şirvan kiçik xanlıqlarına bölünməsi ilə xalça istehsalı genişlənməyə başladı. O dövrdə adlarını çəkdiyimiz hər bir xanlığın özünə aid xalçaçılıq karxanası mövcud olmuşdur. Belə ki, xanlıqlar dövründə xalçaçılıq sənətinin inkişafı gələcəkdə bu istiqamətdə məktəblərin adının yaranmasına zəmin yaratdı.

Azərbaycan xalçaları texniki baxımdan xovlu və xovsuz növlərə bölünür. Xovsuz xalçalar toxuculuq sənətinin, demək olar ki, ən erkən dövrünə təsadüf edir.

Azərbaycan xalçaları sənət sahəsi kimi naxış, kompozisiya, rəng həlli, texniki və bədii xüsusiyyətlərinə görə 7 xalçaçılıq məktəbində (Bakı, yaxud Abşeron; Quba; Qarabağ; Şirvan; Gəncə; Qazax; Təbriz) təşəkkül tapıb.

XX əsr Azərbaycan xalçaçılığının inkişafında növbəti mərhələdir.

öyrənilməsi və professional rəssamların yaradıcılığında müasir inkişafı birbaşa Azərbaycanın xalq rəssamı, böyük xalçaçı-alim Lətif Kərimovun (1906–1991) fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur.

Bu sənətin mahir bilicisi, görkəmli ornamentalist-rəssam, tədqiqatçı alim kimi tanınan L.Kərimov uzun illər xalçalarını tədqiq etmiş, Azərbaycan dekorativ sənətini yeni ornamentlərlə zənginləşdirmiş, ənənəvi bəzək elementləri əsasında yeni dekorativ motivlər yaratmışdır. L.Kərimovun eskizləri əsasında toxunmuş "Əfşan", "Qonaqkənd", "Ləçək-türünc", "Şuşa", "Göygöl", "Qarabağ", "İslimi", "Butalı", "Bahar", "Heyvanlar aləmində", "Şəbi-hicran", "Zərxara", "Firdovsi", "Səməd Vurğun", "Vaqif", "Füzuli", "Nəsimi", "Səfiəddin Urməvi", "Əcəmi" və digər ornamental və portret xalçalarının ifadəliliyi kompozisiyaların tamlığı, naxış elementlərinin zərifliyi, gözoxşayan koloriti baxımından xalçaçılıq sənətimizin əvəzolunmaz nümunələri hesab olunur.

L.Kərimov bu sənətin əhatə dairəsini Cənub və Şimal bölmədən bütövlükdə Azərbaycan xalçasının inkişaf genezisini izləmişdir. Bu yolda ilk dəfə olaraq xalça növlərinin dəqiq təsnifatını vermiş, sırf Azərbaycan xalçalarını İran, Qafqaz və digər regionların xalça nümunələrindən fərqləndirmişdir. Yuxarıda adlarını sadaladığımız və haqqında məlumat verdiyimiz xalçaçılıq məktəblərinin fərqlərini də onların bədii, texniki xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirərək ayırd etmişdir. Xalçaçı alim eyni zamanda çoxcildli "Azərbaycan xalçası" əsərində 1300-dən artıq xalça ornament elementinin təhlilini verib.

Məhz bu nüanslara görə XX əsr Azərbaycan xalçaçılığının böyük bir dövr inkişafındakı uğurlarının Lətif Kərimov fenomeni ilə əlaqələndirilməsi tam

doğrudur.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra xalça sənətimizin tərəqqisi müxtəlif istiqamətlər almağa başladı. Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Xalçaçılıq sənət və elm sahəsi kimi Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasında, bu akademiyanın nəzdindəki İncəsənət Kollecinə, eləcə də incəsənət yönümlü digər kolleclərdə tədris olunmağa başladı. Xalçaçılıq sənət kimi texniki peşə məktəblərində, uşaq rəsm qalereyalarında və bu kimi müəssisələrdə də öyrədilir.

Müstəqillik illərində dövlət tərəfindən mədəniyyət və incəsənətin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Dövlət başçısının verdiyi fərmanların da bu işdə rolu olduqca böyükdür. Azərbaycan xalça sənətinin inkişafı istiqamətində atılan mühüm addımlar xalça sənətimizi bir daha dünyaya tanıtmış olur.

1998-ci ildə "Azərbaycan xalçası" Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyi

yaradılıb. 1999-cu ildə bu muzeyi ziyarət edən ulu öndərimiz Heydər Əliyev muzeyi bəyənmiş və ona xeyir-dua vermişdir. 2010-cu ildə Naxçıvan şəhərinin Heydər Əliyev küçəsindəki xalça muzeyi yeni binaya köçürülüb. Muzeydəki ekspozisiyanın qurulmasında, həmçinin xalça və xalça məmulatının təsnifatının verilməsində "Azərilmə" MMC-nin rəhbəri doktor, professor Vidadi Muradovun böyük əməyi var.

Bu gün dövlətimiz tərəfindən Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişafı üçün əhəmiyyətli addımlar atılır. Artıq bildiyimiz kimi, 2005-ci ildən "Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi barədə ölkə başçısının fərmanı vardır (7). Fərman əsasən xalça sənətinin Azərbaycanda inkişafına və onun xarici ölkələrdə təbliğinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqətin yetirilməsi ilə əlaqələndirilir.

Bu sənəd xalçaçılıq sənətinin inkişafına xüsusi təkan verdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında son 20 ildə xalçatoxuma sənətindən uzaqlaşmış qadınlar yenidən dəzgah arxasına keçərək bu günün xalçalarını toxumağa başladılar. Respublika prezidentinin fərmanı ilə əlaqədar olaraq 2008-ci ilin may ayında Heydər Əliyev

Fondunun dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin və YUNESKO-nun birgə layihəsi əsasında Dənizkənarı Milli Parkda Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Muzeyi üçün inşa edilən yeni binanın təməlatma mərasimi keçirildi. 2014-cü il avqustun 26-da isə muzeyin açılışı oldu (6).

Azərbaycan mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərimizin dünyada diqqət çəkdiyi müasir dövrdə Xalça Muzeyinin yaradılması Azərbaycan xalça sənətinin inkişafına nəinki təsir etdi, hətta bir daha onun dünyəvi imicinin yüksəlməsinə səbəb oldu.

Azərbaycan xalça sənətinin inkişafı yolunda atılmış önəmli addım kimi qeyd etmək olar ki, Xalça Muzeyi dünyada ən böyük xalça kolleksiyasına malikdir ki, bununla bağlı Bakıda YUNESKO xətti ilə Şərq xalça sənəti üzrə üç böyük simpozium keçirmişdir (8, səh. 4).

Xalça sənətimiz dünya xalça toxuculuğunun inkişafında artıq öz möhkəm yerini tutub. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir.

Azərbaycan xalçasına dövlət tərəfindən göstərilən diqqət onun müasir dövrümüzdə də öz kökü üzərində inkişafda olduğunu göstərir. ♦

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva N. Xalça ornamentlərində müasirlik // Ədəbiyyat və incəsənət. 1959. 29 avqust.
2. Abdullayeva N. İncə naxışlar, nəfis xalçalar // Azərbaycan pioneri. 1959. 20 fevral.
3. Abdullayeva N. Yeni ornamental xalçalar // Azərbaycan SSR EA məruzələri. 1961. C.17. №3. S. 263–268.
4. Azərbaycan xalçaları: kataloq / Heydər Əliyev Fondu; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi; L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi. Bakı–2010. S. 20.
5. Vəzirova C. Naxışlar danışıq // Ədəbiyyat və incəsənət. 1967. 23 dekabr. S.16.
6. Əliyev Z. Ənənə və müasirlik // Ədəbiyyat və incəsənət. 1983. 12 avqust. S. 2.
7. Əfəndi R. Azərbaycan Qazax xalçaçılıq məktəbi // Qobustan. 1972. №1–2. S. 51.
8. Əfəndi R. XVIII əsr Azərbaycan xalçaları və onların ornament motivlərinin öyrənilməsinə dair // Az. SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1969. №3. S.117–118.

Резюме

В статье представлена информация об этапах развития искусства ковроткачества. Если мы рассмотрим историю искусства ковроткачества, то мы убедимся, что археологические материалы доказали, что история азербайджанского ковроткачества базировалась на глубоком прошлом. Проводились исследования, и в широком спектре научных работ было представлено множество объяснений. **Ключевые слова:** ковер, плоский, шерстистый, орнамент, композиция.

Summary

The article provides information about the stages of development of the carpet weaving art. If we look through the history of carpet weaving art, we should look at traces of this art from the distant past that passed centuries. As is already known the archaeological materials has proved that the history of Azerbaijani carpet weaving art based on the ancient past. The investigations were carried out and variety of explanations have been given in the wide range of scientific works about this.

Key words: Carpet, pilose, flat, ornament, composition.

Həmin dövrdə xalça sənətinin inkişafı bir neçə istiqamətdə davam etməyə başladı. Bu istiqamətlər xalçaçılıqda bir çox cəhətləri üzə çıxartdı. Belə ki, yeni-yeni kompozisiyalar, naxış elementləri meydana gəlməyə başladı.

Yeni yaranan çeşnilərə nisbətən əyri xətlərlə işlənmiş nəbati naxışlara, insan, heyvan, quş təsvirlərinə, lirik və romantik üslubda yaradılmış süjetli kompozisiyalara meyillilik bu dövrün xalçaçılıq nümunələrində üstünlük təşkil edir.

Xalça sənətinin digər bir qolu peşəkar rəssamlar tərəfindən davam və inkişaf etdirilir. Onların yaratdıqları yeni ornament və çeşnilər əsasında toxunan xalçalar klassik kompozisiyaların zənginləşdirilməsinə mühüm töhfələr verib.

XX əsrin müstəqillikdən əvvəlki müxtəlif dövrlərində toxunmuş xalçaların kompozisiya, rəsm həlli və koloritində bəzən klassik kənonların pozulmasına baxmayaraq müxtəlif bədii və texniki vasitələr mövzunun açılmasına kömək göstərir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalça sənətinin elm sahəsi kimi